

**ФІЛІГРАНОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ
СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ КИРИЛИЧНИХ СТАРОДРУКІВ
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVI ст.
ЯК ДЖЕРЕЛО КНИГОЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕНЬ**

Здійснено спробу розкрити потенціал комплексних філігранологічних досліджень кириличних стародруків другої половини XVI – початку XVII ст. як джерела нових відомостей стосовно друкування видань, почерговості роботи над їхніми частинами, процесу закупівлі паперу, використання якісного та неякісного паперу, встановлення видавничих та паперових варіантів, атрибуції та переатрибуції стародруків, розрізнення схожих між собою видань, виявлення вставних аркушів, що належать до іншого видання, розрізнення аркушів, змішаних у межах одного примірника та ін.

Ключові слова: філіграні, водяні знаки, кириличні стародруки, історико-книгознавчі дослідження.

Попри уявлення, що побутує серед дослідників давньої книги, про складність філігранологічного вивчення стародруків і, відповідно, його непопулярність, все ж хочеться вірити в подальшу актуалізацію даної проблематики. Філігранологічні дослідження стародруків, зокрема кириличних, мають ще не вичерпаний потенціал. Адже насамперед стародруковані пам'ятки є надзвичайно цінним джерелом вивчення паперу за його водяними знаками. Для філігранології лише стародруковані пам'ятки, на відміну від інших джерел, надають надзвичайних можливостей стосовно дослідження та співставлення вже апіорі автентичної підбірки паперу, близького за часом виготовлення та територією побутування, а здебільшого і за місцем виробництва. Комплекс водяних знаків якомога більшої кількості примірників одного видання слугує унікальним джерелом дослідження масиву водяних знаків однієї папірні, близь-

ких за часом виготовлення. І така робота не потребує пошуків в архівах, виявлення, співставлення, збирання та фіксації – філігранологічний матеріал «спеціально» підібраний в одній книжці, подекуди навіть, «для зручності дослідника», у великоформатній та багатотиражній.

Вартий окремої уваги ще один аспект, на якому б хотілося зупинитися, – це дослідження водяних знаків стародруків (а можливо, й рукописних книг) для отримання не тільки філігранологічного та філігранографічного, але й історико-книгознавчого матеріалу. В контексті вивчення історії окремого видання філіграні несуть інформацію стосовно історії друкування книжки, виявлення варіантів видання, атрибуції контрафакцій, тобто підробок, розрізнення між собою кількох подібних видань.

Причому ступінь повноти аналізу філіграней може бути, в кожному окремому випадку, іншим – від розрізнення водяних знаків окремих сюжетів, типів, видів до виділення дуже подібних між собою варіантів, причому при значному наборі видозмін одного й того самого знака видається можливим встановлювати не тільки його варіанти, між якими є лише незначні відмінності, але й послідовність змін та деформацій одного й того самого знака впродовж усього часу використання філіграні. Також для дослідження можна порівнювати знаки за розташуванням вержерів та понтюзо, відстанню між понтюзо подібних знаків, розміром певної кількості вержерів.

Однак й історики книги, і прикладні фахівці з описування стародрукованих пам'яток дуже рідко звертаються до аналізу водяних знаків при опрацюванні стародруків. Здебільшого така методика не викликає довіри дослідників стародруків. Тому лише невелику кількість кириличних видань можна вважати до певної міри дослідженими хоча б на предмет повноти представлення наявних у них філіграней, – до них можна віднести краківські видання Швайпольта Фіоля¹, цетінський Осмогласник Макарія 1494 р.², валаські видання Службеника 1508 р. та Євангелія 1512 р.³, видання Франциска Скорини⁴, Івана Федорова⁵, Петра Мстиславця⁶, анонімні безвихідні видання⁷, вільнюський Апостол 1591 р.⁸, три вільнюські видання Литовського Статуту, усі з датою 1588 р.⁹, «вільнюські аркуші» бл. 1595 р.¹⁰, московське Євангеліє 1606 р. О. Радішевського¹¹, вільнюське Євангеліє 1600 р. із сигнатурами¹² та ін. Філіграні литовських, українських та білоруських кириличних

стародруків XVII ст. знайшли відображення в спеціалізованій праці Т. Діанової¹³. Традиційним є залучення віднайдених на папері стародруків філіграней до відповідних альбомів філіграней – тут варто зазначити роботи К. Тромоніна¹⁴, М. Лихачова¹⁵, Е. Лауця-вічюса¹⁶, Я. Мацюка¹⁷ та ін.

Ще більш рідкісними є випадки, коли комплекси філіграней різних примірників одного й того ж видання залучаються до дослідження при створенні попримірникового каталогу певного масиву стародруків. Єдиним прикладом такого каталогу кириличних стародруків поки що є опис видань І. Федорова та П. Мстиславця з харківських збірок¹⁸, укладений І. Лосієвським. Значним здобутком цього каталогу є те, що поряд із наведеними провенієнціями, характеристиками оправ та іншими особливостями примірників зафіксовані філіграні конкретного примірника із вказівкою на номер відповідної філіграні в альбомах та перелік аркушів із водяними знаками. Хоча укладач каталогу І. Лосієвський не вдавався до книгознавчого аналізу примірників за допомогою філігранологічного матеріалу, однак завдяки фіксації водяних знаків вміщена в друкованому каталозі інформація відкрита для подальших досліджень і висновків. Вона також висвітлює нові перспективи для комплексного дослідження стародрукованих пам'яток одночасно із філігранологічним аналізом, що є на часі, але практично не застосовується ані вітчизняними, ані зарубіжними книгознавцями при укладанні каталогів із попримірниковим описом.

Традиційно до аналізу водяних знаків фахівці звертаються під час роботи із дефектними примірниками кириличних стародруків для їхньої атрибуції, тобто встановлення часу друкування видання. У деяких випадках це один із найпростіших способів атрибуції видання, наприклад, для друків кінця XVIII ст., особливо старообрядницьких, коли водяні знаки, окрім зображувальної частини, включали ще й рік видання і таким чином ставали основним джерелом датування таких видань. Іноді водяні знаки містять назву папірні і в окремих випадках допомагають ідентифікувати й друкарню, яка розташовувалася в тому самому населеному пункті, де й папірня. Для прикладу можемо навести супрасльські та перемишльські стародруки.

Традиційно філігранологічний аналіз застосовується для датування не тільки неатрибутованих видань, а й видань, які не містять у вихідних відомостях дати публікації, або ж уміщена в них дата з

певних причин не відповідає дійсності. Показовим є датування вільнюського Євангелія друкарні Мамоничів 1600 р. із сигнатурами. Відомі два видання Євангелія, що датуються 1600 р., – для розрізнення між собою дослідники називають їх Євангеліями без сигнатур та із сигнатурами. Перше з них дійсно вийшло друком 1600 р., друге – на кілька десятиліть пізніше зазначеної у вихідних відомостях дати. Спроба датування Євангелія із сигнатурами 1600 р. за водяними знаками була здійснена литовським філігранологом Е. Лауцявічюсом. Проведена робота дозволила йому зробити висновки, це видання було видрукуване між 1610–1624 рр., також він наводить більш точне датування – 1619 р.¹⁹ Однак відомо, що філігранознавчий метод, надаючи досить точні відомості в межах століття, півстоліття, або навіть кількох десятиліть друкування книжки, не дає можливості точно встановити рік її виходу. Максимально точні відомості стосовно часу друкування можна було б отримати шляхом співставлення датування за філігранями з іншими чинниками, зокрема шрифтовими та орнаментальними ознаками, найранішими виявленими провенієнціями на примірниках тощо. Стосовно вільнюського Євангелія 1600 р., то сукупний аналіз усіх цих ознак підтверджує датування видання останніми роками першого десятиліття або першими роками другого десятиліття XVII ст.

Методику приблизного датування видань за філігранями було застосовано й для іншої, чи не найвідомішої пам'ятки, що побачила світ у вільнюській друкарні Мамоничів – Литовського Статуту із датою на титулі 1588 р., причому в декількох виданнях. До вирішення цього питання вдавалися різні дослідники, зокрема, шляхом застосування датування за філігранями спочатку Е. Лауцявічюс²⁰, потім В. Мякішев²¹. Здійснивши детальний аналіз водяних знаків 50-ти примірників Литовського Статуту, В. Мякішев дійшов висновку стосовно трьох видань пам'ятки (всі вони мають дату 1588 р.) – 1588, 1591 та 1600 рр., а також існування «сортових» варіантів – подарункового варіанту на якісному папері першого видання 1588 р., а також примірників другого видання, зібраних із автентичних аркушів, змішаних разом із залишками першого видання²².

Окрім того, водяні знаки паперу, на якому надруковано книжку, є джерелом інформації з історії закупівлі паперу, – стосовно папірень, що його виготовляли, та територій, звідки папір походить. Комплексний філігранологічний аналіз дає можливість встановити, скільки видів паперу було придбано, як саме і в якому

співвідношенні папір розміщувався в межах видання, якою була послідовність його закупівлі. Наприклад, для друкування більшості книг другої половини XVI ст. папір закупувався не у вигляді цілісної партії, а надходив до друкарні окремими масивами, – це стосується і видань, пов'язаних з іменами Івана Федорова та Петра Мстиславця, зокрема, Апостолів (Москва, 1564 та Львів, 1574), Євангелія (Вільнюс, 1575), Псалтиря (Вільнюс, 1576), так і пізніших видань друкарень Вільнюса, Львова, Острога, Москви, – Євангелія учительного (Вільнюс, 1583), 3-х видань Литовського Статуту (Вільнюс, 1588–1595), Євангелій без сигнатур та із сигнатурами (Вільнюс, 1600).

В одних випадках обсяг партії паперу був доволі значним, наприклад, для друкування львівського Апостола 1574 р., вільнюського Євангелія 1575 р., вільнюського Псалтиря 1576 р. За умови зазначення на цих виданнях тиражу є можливість прорахувати кількість паперу в різних партіях і приблизну суму витрачених на це коштів. Однак, на жаль, у жодному із згадуваних стародруків тираж не зазначений ні власне на книжках, і не відомий із архівних джерел.

В інших випадках партії придбання паперу були не дуже великими (наприклад, острозька Біблія 1581 р.), або й зовсім маленькими (московський Апостол 1564 р., «вільнюські аркуші» бл. 1595 р.). Причому варто відмітити, що стосовно історії друкування московського Апостола в літературі міцно закріпилася думка про закупівлю для його друкування великої партії якісного французького паперу ще до початку роботи²³. Однак позошитна/поаркушна фіксація знаків 11 примірників зі збірок Києва, Львова та Москви показала, що в усіх примірниках фіксується зміна однієї маленької партії паперу іншою у межах одного/двох зошитів. Дослідження ускладнюється тим, що для друкування Апостола 1564 р. використано папір переважно трьох сюжетів – Рука (або Рукавичка), Сфера та Кораблик, є ще знаки трьох рідкісних сюжетів – Кувшинчик (або Глечик), Квітка (або Розетка) та Голова блазня. Три переважачі види філіграней, особливо Рука, зустрічаються у великій кількості різних модифікацій. Однак все ж таки прослідковується наявність в одних зошитах одного або кількох видів паперу, відмінного від паперу інших зошитів. Ця теза потребує подальшого підкріплення фактографічним матеріалом шляхом максимально детального дослідження кожного знака, а також залучення більшої

кількості примірників, можливо, навіть усіх або ж більшості від збережених до сьогодні, – їх нараховується трохи більше 60²⁴.

Відомі випадки, коли аналіз філіграней засвідчує послідовність друкування частин видання – так, у львівському Апостолі І. Федорова 1574 р. післямова друкувалася разом із початковою частиною раніше від другої половини тексту, – на це вказує водяний знак Підкова з вписаним у неї хрестом без обрамлення, якого немає на кінцевих аркушах основного тексту Апостола. Відтак зазначена на останніх аркушах дата закінчення роботи, а саме 15 лютого 1574 р., насправді може не означати остаточного закінчення друку. Не виключено те, що друкування Апостола було закінчене дещо пізніше, вірогідніше, на початку весни 1574 р.

Іноді філіграні чітко демонструють більш складну послідовність друкування окремих частин або розділів видання. У вільнюському Євангелії 1575 р. друку П. Мстиславця особливості розміщення філіграней на аркушах свідчать, що вступні частини – початкова молитва, чотири «Предісловія» Феофілакта Болгарського та «Оглавлення» кожного з чотирьох Євангелій, – друкувалися окремо від основного євангельського тексту, вірогідніше, наприкінці роботи. Це підтверджує і склад видання, зокрема, десятиаркушний зошит на початку книги, наявність нумерованих аркушів усередині основної нумерації, в більшості чистих, саме в тих зошитах, де розміщено зазначені вище складові видання.

Поки що не зовсім зрозумілим і дослідженим є явище закупівлі паперу у вигляді однієї великої партії ще до початку друкування. Теоретично в таких випадках водяні знаки різних сюжетів у різних примірниках мають бути хаотично змішані. Таким чином, розміщення водяних знаків одного примірника має суттєво відрізнятися від послідовності розміщення водяних знаків у всіх інших примірниках цього видання. Гіпотетично можна припустити, що таку картину надають звичайні примірники заблудівського Євангелія учительного друку І. Федорова і П. Мстиславця 1569 р., кожен із яких демонструє інакші водяні знаки в кожному наступному досліджуваному примірнику порівняно із попереднім. Однак таке припущення потребує подальшого детального вивчення комплексу водяних знаків додаткових примірників.

Дослідити питання про поставку паперу однією або кількома партіями дозволяє поаркушна/позошитна фіксація водяних знаків. При закупівлі паперу партіями має бути помітна зміна паперу в

попередніх зошитах порівняно із наступними. Якщо ж папір закуповувався у одного й того самого поставника, то «базовий» папір, тобто такий, що складає основну кількість від використаного, може бути одним і тим самим упродовж усього видання. А вказівниками заміни його партії слугуватимуть рідкісні водяні знаки, виявлені синхронно в одних і тих самих зошитах або ж на окремих аркушах різних примірників. Однак відомі випадки, коли дослідники із зафіксованого матеріалу роблять не зовсім достовірні висновки. Так, у багатьох роботах відомого російського книгознавця Є.Л. Немировського, що започаткував методику позошитної фіксації водяних знаків, із незрозумілих причин неправильно трактується зібраний матеріал. Наприклад, у його монографічних дослідженнях зафіксовані в таблицях водяні знаки краківських видань Ш. Фіоля²⁵ та цетінських видань Макарія. Є. Немировський вважає, що для друкування тиражу кожного із видань закуповувалася одна велика партія паперу. Однак опубліковані в його дослідженнях відомості стосовно позошитного розміщення водяних знаків свідчать, навпаки, про протилежне. Наявність рідкісних знаків в одних і тих самих зошитах різних примірників, зокрема, у краківських виданнях Октоїха²⁶ і Часослова 1491 р.²⁷ та двох безвихідних Тріодях²⁸, цетінському виданні Осмогласника 1494 р.²⁹, чітко вказує на закупівлю і надходження до друкарні використаного для друкування паперу окремими партіями. Основний базовий папір у кількох партіях збігається, що свідчить про спільне місце його закупівлі.

Подекуди філігранологічний аналіз масиву примірників дає можливість встановити факти використання для друкування певного видання якісного або неякісного паперу. Так, при дослідженні 12 примірників заблудівського Євангелія учительного 1569 р. друку І. Федорова та П. Мстиславця зі збірок Києва, Львова та Москви один із примірників репрезентував зовсім відмінний від усіх інших комплект водяних знаків. Відмінність полягала не тільки в розташуванні й великому числі водяних знаків, але й у наявності значної кількості паперу із філігранями, яких немає або майже немає в інших примірниках. Йдеться про заблудівське Євангеліє учительне 1569 р. зі збірки Наукової бібліотеки Львівського національного університету ім. Івана Франка (Ш-14225). Аналіз 11 інших примірників Євангелія учительного 1569 р. дав змогу виявити папір із водяними знаками 11 сюжетів у такому співвідношенні: 1. Гоздава – 43 %. 2. Єліта – 26 %. 3. Три корони – 8 %. 4. Літера S – 5 %.

5. Свенциц без картуша – 4,5 %. 6. Підкова з хрестом без обрамлення – 3 %. 7. Башти – 2,5 %. 8. Топор без картуша – 1,5 %. 9. Ведмідь – 1,5 %. 10. Новіна – 1,5 %. 11. Козел – 0,5 %. Як ми вже зазначали, кількість і розміщення водяних знаків заблудівського Євангелія учительного 1569 р. суттєво відрізняється в різних примірниках. Указаний же примірник університетської збірки демонструє зовсім інший склад і співвідношення філіграней, а саме: 1. Підкова з хрестом без картуша – 84 знаки = 43 %; 2. Новіна – 82 = 41 %; 3. Гоздава – 22 = 11 %; 4. Єліта – 5 = 2,5 %; 5. Ведмідь – 4 = 2 %; 6. Літера S – 3 = 1,5 %; 7. Три корони – 2 = 1 %; 8. Свенциц без картуша – 2 = 1 % (знаків Башти та Козел немає). Можемо висловити таке попереднє припущення, що примірник був надрукований на гіршому папері. Можливо, папір із водяним знаком Новіна був занадто тонким, у процесі друкування виникали прориви аркушів, тому його було якимось чином вилучено із більшості примірників на етапі їхнього друкування перед брошуруванням. Аналізований нами примірник зібраний із неякісних аркушів, які в час друкування не призначалися для використання в тиражі, однак з якихось причин потрапили до досліджуваного примірника. Випадки «збирання» примірників із неякісних макулатурних аркушів відомі історикам книги, декілька таких зразків вдалося ввести в науковий обіг і нам³⁰.

Іноді філігранологічний аналіз дозволяє виявляти невідомі видавничі варіанти друку окремих аркушів. Наприклад, шляхом аналізу водяних знаків різних примірників видання московського Апостола 1564 р. було віднайдено варіант друку цього видання, що до того не був описаний в літературі і вводиться нами у науковий обіг уперше. Виявленню варіанту посприяв факт наявності суттєво відмінних водяних знаків в одних примірниках порівняно із іншими. В такому випадку йдеться про філіграні, що слугують своєрідними «маркерами», тобто знаками, які вказують фахівцєві на потребу копїтного дослідження усіх особливостей даного аркуша і порівняння із відповідними аркушами інших доступних примірників. Такою філігранню-маркером став водяний знак Голова блазня, що в московському Апостолі 1564 р. зустрічається на початкових нумерованих аркушах, а також у 3 та 15 зошитах видання, причому у 15 зошиті він є винятково на парі аркушів 107–110. В інших примірниках на цих аркушах містяться знаки Рука, зрідка Кораблик, які є й на попередніх і на наступних аркушах, а іноді

знаку немає. Така різноманітність філіграней на парі аркушів 107–110 свідчить про можливий варіант друку на цих сторінках. Порівняння примірників між собою дійсно показало наявність двох варіантів набору, хоча і без відмінностей тексту. Найчастіше причиною передруку ставали помилки, які видавці намагалися виправити, друкуючи наступний варіант того ж самого аркуша. В даному випадку виправлення помилок не виявлено. Проте на аркушах 107 та 110 є суттєві візуальні відмінності в друкуванні окремих слів. Відмінності полягають в основному в наявності/відсутності проміжків між словами та використанні в різних варіантах відмінних форм одних і тих самих літер (наприклад, літери «о» та «з»). Наведемо лише декілька найпоказовіших прикладів – арк. 107, рядок 5, у першому варіанті слова «суждаеши брата своего» надруковані із невеликими проміжками, у другому – суцільним друком без проміжків. Також, рядок 4, в слові «почто» у першому варіанті надруковане друге «о вузеньке», у другому варіанті – «о широке». В цьому ж 4 рядку в слові «зауопокои» (друк червоним) відрізняється форма літери «з» – у першому варіанті вона має загострену форму, в другому – округлу. Загалом форма літери «з» відрізняється і в кількох інших випадках.

Арк. 110, рядок 1: перший варіант – «но своєму», де слова надруковані з пробілом, другий варіант – без пробілу. Рядок 22 (останній) – у першому варіанті – «главъ» надруковано без виносних, у другому – з виносною «в». У варіанті, який ми умовно назвали першим, є поділ між словами, у другому варіанті поділу немає, тому другий варіант загалом є більш архаїчним, відтак за логікою має бути більш раннім, однак він має такий самий водяний знак, як і інші аркуші цього зошита, а другий варіант – філігрань Голова блазня. В цьому випадку філіграні дали можливість віднайти невідомі варіанти друку, що трапляються в примірниках московського Апостола 1564 р., однак вони не вказують на послідовність друкування обох варіантів.

Варто пам'ятати, що далеко не завжди виявлені у примірниках видань рідкісні або випадкові водяні знаки обов'язково слугують маркерами, тобто вказують на наявність видавничих варіантів, і навпаки, не завжди вже відомі видавничі варіанти надруковані на відмінному від основного масиву папері.

Окрім виявлення видавничих варіантів, комплексний філігранологічний аналіз масиву примірників одного й того ж видання на-

дає можливість встановлення **варіантів використання різного паперу** при друкуванні деяких видань. У дослідженнях описані випадки, коли вдалося виявити т. зв. подарункові примірники, які друкувалися на якісному папері, а також «другосортні» екземпляри, для яких використано папір низької якості – зокрема, при друкуванні першого видання Литовського Статуту 1588 р.³¹ І навпаки, філігранологічний аналіз масиву примірників одного й того ж видання може свідчити про те, що подарункові примірники не друкувалися, для усього тиражу було використано однаковий папір. Прикладом може служити львівський Апостол друку І. Федорова 1574 р. Широко відомий примірник цього видання, що містить вкладний запис від імені вдови гетьмана Г. Ходкевича, покровителя І. Федорова, К. Ходкевичевої-Вишневецької до Супрасльського Благовіщенського монастиря в пам'ять померлих чоловіка та синів³². Оскільки І. Федоров і в львівському Апостолі, вже працюючи як самостійний видавець, вмістив герб Г. Ходкевича на початку книги, то, вірогідно, він сам передав подарунковий примірник його вдові. Папір цього примірника нічим не відрізняється ні візуально, ні за водяними знаками від усіх інших 29 примірників зі збірок Києва, Львова та Москви, які ми переглянули. Це свідчить про те, що всі примірники тиражу надруковані на однаковому доволі якісному папері, подарункові примірники не друкувалися.

Використання різних груп паперу нам вдалося виявити при дослідженні примірників вільнюського Євангелія П. Мстиславця 1575 р.³³ Окрім примірників, що мають філіграні Труби, Топор у невеликому орнаментальному картуші під короною, Свенциц без картуша, Підкова маленька з хрестом без картуша, Єліта в картуші, Кабан тощо, було виявлено примірники, надруковані на папері без філіграней. Для їхнього друкування використано доволі якісний папір, де є звичайні видимі на просвіт лінії – вержери та понтюзо, але немає традиційного сюжетного зображення посередині одного із двох аркушів, що слугувало клеймом певної папірні. На сьогоднішній день із 25 переглянутих примірників 5 надруковано на папері без філіграней³⁴ (НБУВ, Кир.771, Кир.779, Кир.4434п, Кир.5231п; РДБ, інв.3613). Також вдалося віднайти два «змішаних» примірники, в яких використано багато паперу з водяними знаками, і без них. В одному примірнику аркуші без філіграней складають близько 60 % усього використаного паперу (РДБ (Москва), інв.6428), в іншому – 55 % (Наук. б-ка Львів. нац. ун-ту ім. Івана

Франка, III–14219.). Крім того, у примірниках із водяними знаками трапляються по кілька окремих зошитів та пар аркушів, надрукованих на папері без філіграней. Це засвідчує факт застосування для друкування у Литві якісного паперу без філіграней, що до того фіксувався в публікаціях окремих дослідників³⁵, однак не був засвідчений прикладами конкретних видань.

Використання паперу без сюжетної частини водяного знаку вдалося виявити й аналізуючи Євангеліє учительне без вихідних відомостей, що приписується друкові М. Гарабурди у Вільнюсі бл. 1582 р. У трьох досліджених примірниках виявлено 43 % паперу без водяних знаків. Цей папір значно переважає в другій половині книги. Причому папір без водяного знака має подібні характеристики щодо якості, що й папір із філігранями, тобто є доволі якісним книжним папером. Питання щодо ширшого побутування такого паперу потребує подальших досліджень.

Наявність двох варіантів друку Євангелія П.Мстиславця 1575 р. на папері із сюжетними філігранями та без них спонукала до звірки примірників із різним паперовим наповненням між собою. Будь-яких відмінностей у наборі чорною фарбою нам виявити не вдалося, у той же час вдалося виявити на багатьох аркушах два варіанти набору червоною фарбою. Як відомо, П. Мстиславець при друкуванні користувався двоколірним друком, виконаним із двох наборів у два прогони, – спочатку чорним, потім червоним. Найпоказовішими є такі відмінності друку червоним – у верхньому рядку аркуша 20 другого рахунку слово «рече» у першому варіанті надруковане із виносною літерою «ч», у другому – без виносної. Так само й на інших аркушах зустрічаються дрібні малопомітні відмінності в наборі, – відстані між словами, що відрізняються в один-два міліметри тощо. Крім того, в обох варіантах деколи відрізняється по кольору використана червона фарба, – у першому випадку вона темно-червона, у другому – значно світліша. Таким чином, унаслідок фіксації факту друкування примірників на різному папері вдалося виявити варіанти друку деяких аркушів червоною фарбою.

Наявність двох паперових варіантів зафіксована й при вивченні найвідомішої кириличної стародрукованої пам'ятки – острозької Біблії 1581 р. Здійснене нами дослідження комплексу філіграней острозьких Біблій 1581 р. (на сьогодні переглянуто водяні знаки 65 примірників зі збірок Києва, Львова, Москви та Острога) показало, що 12 примірників (бл. 20 %) належать до умовно названого

нами першого варіанта, 49 – до другого (75 %), у 4 примірників (6 %) різні частини належать до різних варіантів.

Примірники обох груп подібні за філігранями між собою, однак дуже відмінні від примірників іншої групи. Менша із груп, тобто перший варіант, містить такі філіграні: Ястжембец у картуші під короною – 40 %, Топор у картуші під короною – 14 %, Ястжембец у картуші під митрою – 10 %, Новіна – 10 %, Леварт – 9 %, Козел (Шарфенберг) – 8 %, Юноша (Агнець) – 4 %, Підкова маленька без картуша – 2 %, Лебідь (Дунін) – 2 %, Топор маленький без щита навкіс – 1%, Топор у картуші навкіс – 1 %, Орел без картуша – 0,5 %. Причому примірники цієї групи синхронно демонструють майже однакове кількісне співвідношення знаків і навіть близькість посторінкового розміщення паперу із однаковими філігранями. Як правило, це свідчить про те, що папір купувався або надходив до друкарні окремими партіями.

До другої групи належать примірники, надруковані на папері з такими знаками: Підкова маленька з хрестом без картуша – 50 %, Топор під півмісяцем без картуша – 32 %, Юноша (Агнець) – 5 %, Абданк – 3 %, Новіна – 2 %, Козел (Шарфенберг) – 2 %, Ангел (Гербург) – 1 %, Лебідь (Дунін) – 1 %, Орел без картуша – 1,5 %, Леварт – 0,5 %, Свенциц – 0,5 %, Єліта – 1%, Ястжембец у картуші під короною – 0,5 %, Гоздава без картуша – 0,5%, Кабан – 0,5 %, Остоя – 0,5 %. Знову ж таки примірники демонструють майже однакову кількість і динаміку зміни філіграней.

Детальніший аналіз паперу кожної із частин Біблії, тобто аркушів кожної із шести пагінацій, показав, що у межах одного примірника різні частини можуть становити як один, так і різні варіанти, а також у складі варіанта, що переважає, є вкраплення (іноді усього кілька аркушів) другого варіанта. Складність встановлення, до якого типу належить той чи інший знак, полягає ще й в тому, що залишається невідомим, – чи цей знак належить до одного варіанта і потрапив в інший, або ж це рідкісна або випадкова філігрань того ж варіанта.

В обох виділених варіантах є філіграні, віднайдені у значній кількості, а також такі, що представлені лише на окремих аркушах. Названий першим варіант виявляє меншу кількість знаків, другий варіант – дещо більшу через наявність групи знаків, що зустрічаються один або декілька разів, і не в усіх примірниках. В обох групах є знаки, що переважають, – Ястжембец у картуші під короною (40 %) для

першого варіанту і Підкова маленька з хрестом без обрамлення (50 %) та Топор під півмісяцем без картуша (32 %) – для другого. Детальніший аналіз паперу кожної із частин Біблії, тобто аркушів кожної із шести пагінацій, показав, що у межах одного примірника не тільки різні частини можуть належати до різних варіантів, а також у складі варіанта, що переважає, є вкраплення (іноді усього кілька аркушів) іншого варіанта. Факт змішування паперу свідчить на користь одночасного друкування обох цих варіантів. Відмінностей у наборі між різними примірниками, що закріпилися за одним із вибраних варіантів, нам виявити не вдалося. Також незрозумілою є мета використання двох різних масивів паперу при друкуванні острозької Біблії 1581 р. Можливо, придбання паперу проводилося паралельно через наявність двох гіпотетичних співвласників, – скажімо, В. К. Острозького та І. Федорова. Кожен із них міг закупувати папір для частини майбутнього тиражу, а потім розпоряджатися примірниками на власний розсуд. Такими ж співвласниками різних частин тиражу могли виступати при друкуванні вільнюського Євангелія 1575 р. П. Мстиславець та брати Мамоничі. В обох випадках збережені уривчасті документальні відомості засвідчують майнові конфлікти першодрукарів із співвидавцями.

Аналіз філіграней при дослідженні примірників допомагає атрибутувати аркуші з інших видань, які нерідко трапляються у складі кириличних стародруків досліджуваного періоду. Показовим у цьому сенсі є філігранологічний аналіз примірників видання московського Апостола 1564 р. В одному з них трапилася філігрань у вигляді маленької підкови з хрестом без картуша, якої не було виявлено на інших аркушах жодного з примірників цього видання. Подальше дослідження вставних аркушів показало, що у примірник НБУВ (шифр Кир.552) був вставлений аркуш 259 із видання львівського Апостола 1574 р. із текстом «Антифони повся дни», який мало відрізняється як зовнішнім виглядом, так і набором від аналогічного московського видання. В іншому примірнику московського Апостола 1564 р. (РДБ, Москва, інв.8151) виявлено аркуш 250 із водяним знаком Лодзя: ця філігрань підтвердила його приналежність до видання львівського Апостола 1574 р. Також ще в один із примірників московського Апостола 1564 р. (РДБ, Москва, інв.1353) був вставлений двоаркуш 44/45 із водяним знаком Голова бика у бароковому картуші, що походить із одного із видань вільнюського Апостола 1592 р. друкарні Мамоничів. Відтак філіграні

надають можливість встановлення вставних аркушів з інших видань навіть за умови, що ці аркуші дуже мало відрізняються між собою, – наприклад, як аркуші із покажчиком Євангельських читань, що належать до московського 1564 р. та львівського 1574 р. видань Апостолів.

Так само завдяки водяним знакам вдалося виявити вставні аркуші в складі вільнюського Євангелія П. Мстиславця 1575 р. В один із примірників (НБУВ, Кир.656) вклеєний аркуш 16 другого рахунку з іншого видання Євангелія. Аркуш має зовсім інші, менші розміри – 27 x 17 см порівняно із аркушами Євангелія 1575 р. – 29 x 18 см. На його звороті останній рядок дописаний вручну, щоб його текст збігався із виданням 1575 р. Вставний аркуш містить водяний знак Лис в орнаментальному колі із підписом папірні канцлера Л. Сапіги, що виявлений на документах 1593–1604 рр.³⁶ Такий водяний знак не виявлений у жодному із примірників вільнюського Євангелія П. Мстиславця 1575 р. Шляхом аналізу набору, звірки між собою аркушів окремих примірників вільнюських видань Євангелія було встановлено, що аркуш належить до вільнюського видання Євангелія без сигнатур друкарні Мамоничів 1600 р., що цілком підтвердила і його філігрань, яку було виявлено й на інших примірниках цього видання.

Філіграні стародруків, окрім **атрибутивної функції**, можуть виконувати й **функцію підтверджувальну**, – це особливо важливо у випадку, коли у збірці є один неповний примірник кириличного видання без вихідних відомостей, який неможливо звірити із відповідним йому повним примірником. Подібний філігранологічний аналіз набуває більшої актуальності за умови існування кількох подібних між собою видань. Наприклад, у збірках Львівської національної наукової бібліотеки ім. В. Стефаника, Музею книги та друкарства України (Київ) та Острозького державного історико-культурного заповідника зберігаються примірники вільнюського Псалтиря 1576 р. друку П. Мстиславця, що не мають вихідних відомостей. Як відомо, видання Псалтиря 1576 р. надзвичайно подібне до вільнюського видання Псалтиря 1600 р. У трьох примірниках згаданих збірок зафіксовані водяні знаки Кабан без картуша, Остоя, Підкова маленька без картуша, Єліта у лінійному картуші тощо, при значному переважанні водяного знака Кабан, що складає близько 75 % від загальної кількості паперу. Такий набір водяних знаків цілком підтверджує приналежність трьох примірників Псалтиря з

українських збірок саме до видання 1576 р. друку П. Мстиславця, а не до видання 1600 р.

Вартий уваги ще один випадок використання філігранологічних даних для підтвердження переатрибуції декількох примірників Псалтиря, що були описані як видання 1576 р., а насправді виявилися пізнішим вільнюським виданням друкарні Мамоничів 1600 р. Йдеться про два примірники збірки НБУВ (Кир.5549п, Кол. Вітта 4), обидва вони неповні і не містять у своєму складі аркушів із вихідними відомостями. Їхню переатрибуцію було здійснено декілька років тому на основі аналізу видавничих особливостей – шрифтів, набору, ілюстративного оформлення. Було встановлено, що обидва примірники насправді належать до вільнюського видання Псалтиря друкарні Мамоничів, опублікованого близько 1600 р. Оскільки інших автентичних примірників Псалтиря 1576 р. у збірці НБУВ немає, що виключало можливість поаркушної зв'язки їх між собою, підкріплюючим атрибутивним засобом, як і в попередньому випадку, став філігранологічний аналіз паперу цих примірників. Обидва примірники демонструють однакові водяні знаки, відмінні від водяних знаків вільнюського Євангелія П. Мстиславця 1575 р. Це філіграні Єліта в бароковому картуші (три модифікації), Остоя під короною, Сліповрон в округлому орнаментальному бароковому картуші, Сліповрон в орнаментальному овальному картуші, Долива, Лис в колі та в бароковому картуші, Півліса/піворла в картуші, Любич в округлому орнаментальному бароковому картуші, Топор без картуша та кілька поки неідентифікованих, зокрема, можливо, Башти під інфулою. Жоден із знаків у таких видозмінах не виявлений у автентичних примірниках Псалтиря П. Мстиславця 1576 р. Усі вони вказують на значно пізніший час функціонування подібного паперу, що припадає на рубіж XVI–XVII ст. Відтак філігранологічний аналіз примірників Псалтиря 1600 р. цілком підтверджує правильність переатрибуції шляхом аналізу видавничих, шрифтових та ілюстративних особливостей.

Іноді філіграні слугують джерелом встановлення неавтентичного примірника певного видання. Показовим у цьому сенсі є приклад розміщення у публікаціях відомого українського філігранолога О.Я. Мацюка серед масиву водяних знаків заблудівського Євангелія 1569 р. кількох водяних знаків (всього 5 варіантів філіграней), що не відповідали виявленим нами водяним знакам при дослідженні примірників цього видання. Йдеться про філіграні: 1. Лис у

пишному бароковому картуші; 2. Лис у колі; 3. Єліта в овалному бароковому картуші; 4. Топор під півмісяцем без картуша, 5. Топор під півмісяцем у орнаментованому бароковому картуші; 6. Літера S в бароковому картуші під підковою кінцями донизу, над підковою хрест³⁷. Усі вони датуються значно пізнішим часом, аніж 1569 р., тобто не можуть міститися на автентичних аркушах заблудівського Євангелія учительного 1569 р. Причиною появи цих знаків у масиві філіграней заблудівського видання став неправильно атрибутований примірник зі збірки Національного музею у Львові (шифр 553), що насправді є вільнюським виданням Євангелія учительного друкарні Мамоничів 1595 р.³⁸

Філігранологічний метод може бути успішно застосований для розрізнення аркушів декількох різних видань, що в процесі побутування виявилися змішаними в межах одного примірника. Показовим в цьому сенсі є примірник Євангелія із сигнатурами (Вільнюс : Друк. Мамоничів, 1600) (НБУВ, Кир.759). Незвичайний примірник, основну частину якого складають аркуші Євангелія із сигнатурами, крім того, містить у своєму складі чотири аркуші вільнюського видання 1575 р., тридцять вісім аркушів Євангелія без сигнатур 1600 р. та ще 16 аркушів інакшого набору, відмінного від усіх відомих вільнюських видань, і які не вдалося зіставити із жодним відомих кириличним виданням Євангелія XVI–XVIII ст. Усі ці аркуші вставлені між аркушами Євангелія із сигнатурами, і таким чином зібрано повнотекстовий примірник Євангелія. Стосовно вставних аркушів, які належать до вільнюського Євангелія 1575 р., то на парі аркушів 9–16 другого рахунку міститься філігрань Топор у картуші під короною, а на 278–279 – філігрань у вигляді маленької підкови із розміщеним у ній хрестом без картуша. Обидва знаки цілком відповідають водяним знакам тих самих аркушів повних примірників Євангелія 1575 р., що свідчить про залишки певних аркушів тиражу звичайного друку цього видання.

Так само й філіграні вставних аркушів Євангелія 1600 р. без сигнатур цілком кореспондуються із філігранями на відповідних аркушах і у відповідних зошитах повних примірників цього видання. Однак варто зацентувати увагу на особливостях цих аркушів, – деякі із них надруковано на сірому, вкрай неякісному папері, наприклад, двоаркуші 175/176, 289/296. На окремих листах унизу, приблизно на місці розташування сигнатури, помітний сліпий відбиток двох невеликих квадратних деталей. На аркуші 19 не про-

ставлено нумерацію. Аркуш 362 (парний 365), крім того, що на ньому також немає нумерації, містить помилку в кінцевих літерах 12 рядка, де надруковано «Ѕъ», яку в інших примірниках Євангелія без сигнатур виправлено на «Ѕз». Тобто вставний аркуш 362 є первісним варіантом, що після виправлення був передрукований. Невиправлені аркуші залишилися в друкарні в якості т. зв. «макулатури». Їх було використано для «збирання» незвичного примірника Євангелія. Таким чином, можна зафіксувати окремі факти з історії друкування Євангелія без сигнатур 1600 р., зокрема, факт передруку аркуша 362 з метою виправлення помилок.

Окремо нами були проаналізовані аркуші Євангелія із сигнатурами. Позошитно і поаркушно філіграні загалом співпадають із відповідними водяними знаками у інших цілісних автентичних примірниках Євангелія із сигнатурами, але виявлені й деякі відмінності. У нашому примірнику на аркушах 93, 151, 155, 157, 180–183 (відповідно 13, 21 та 25 зошити) містяться філіграні Сліповрон, яких немає у відповідних зошитах інших примірників Євангелія із сигнатурами 1600 р. Друк цих аркушів у примірнику НБУВ Кир.759 та стандартних примірниках повністю збігається. Логічним поясненням цього б ми вважали те, що аркуші із водяним знаком Сліповрон були надруковані на занадто тонкому папері, відтак друк виглядав неякісним, тому аркуші були забраковані перед брошуруванням і не включені до тиражу. Так само фіксуються й інші неспівпадіння філіграней по зошитах, – у примірнику Кир.759 зустрічаються аркуші із знаком Риба у колі у зошитах 5, 11, 29, 34, 35, і цей папір низької якості. Натомість в інших примірниках вказаних зошитах цього паперу немає. Так само у 27 зошиті є філігрань Бродич, якої немає у стандартних примірниках, відповідні аркуші їй сірого неякісного паперу. Таким чином, у всіх випадках неспівпадіння філіграней у примірнику Кир.759 із стандартними примірниками бачимо папір дуже низької якості. Тому можемо зробити висновки, що досліджуваний примірник Кир.759 було зібрано із залишків тиражів видань, у тому числі й макулатурних – надрукованих із помилками, або на неякісному папері, які були раніше забраковані при брошуруванні. Аналіз філіграней цих аркушів дозволяє встановити окремі невідомі факти з історії друкування видань Євангелія друкарні Мамоничів із сигнатурами та без сигнатур, зокрема, друкування окремих аркушів на неякісному папері, виправлення помилок в процесі друкування та ін.

Предметом окремого дослідження стали вставлені у примірник Євангелія із сигнатурами аркуші відмінного друку. За філігранями та особливостями друку ці аркуші неоднорідні, умовно ми їх розподілили на дві групи – група А (арк. 3–6, 146–147, 159, 166) та група Б (арк. 376–383).

Аркуші групи Б складають окремих 50 зошит. Тут розміщено «Показчик євангельських читань». Аркуші мають три філіграні Бродич і одну пару аркушів взагалі без філіграней. Папір із водяним знаком Бродич використано при друкуванні кінцевих аркушів Євангелія із сигнатурами. Його виробництво обмежується дослідниками 1610–1624 р., і саме цей аргумент використав Е. Лауцявічюс для встановлення дійсного часу друкування вільнюського Євангелія із сигнатурами, позначеного 1600 р.

Ці аркуші дуже схожі на аркуші Євангелія із сигнатурами. Подібні й їхні друкарські характеристики – розмір набірної шпальги, розмір 10 рядків набору. Можна було б припустити, що це видавничий варіант. Однак такий варіант жодного разу не трапився нам на аркушах інших примірників цього видання. Цікавим є те, що на аркушах 377, 378, 380–383 окремого варіанту серед відмінностей у наборі є в тому числі й виправлення помилок, що мали місце на аркушах Євангелія із сигнатурами. Це свідчить, що аркуші 376–383 невідомого видання друкувалися одночасно із кінцевими аркушами Євангелія із сигнатурами або ж дещо пізніше. З якою метою друкарі вдруге вдалися до передруку передостаннього зошита, невідомо. Можливо, такий варіант трапляється дослідникам у складі примірників Євангелія із сигнатурами інших збірок.

Певним підтвердженням цього стало виявлення варіанту набору аркушів наступного 51 зошита звичайних примірників Євангелія із сигнатурами, який також вдалося атрибуувати завдяки водяному знаку Бродич. Такий окремих варіант міститься в одному з повних примірників Євангелія із сигнатурами (НБУВ, Кир.4340п). Цікаво, що в ньому є виправлення помилок порівняно з іншими примірниками, у тому числі й досліджуваним Кир.759, де набір інакший, очевидно, дещо більш ранній. Аркуші надруковано на папері із філігранню Агнець, паперу Бродич немає.

Аркуші невідомого видання, що належать до групи А – 3–6 та 146, 147, 159, 166 другого рахунку, складають 4 пари, дві з яких розміщено на початку основного євангельського тексту, в 2 зошиті, третю (аркуші 146/147) – у 20 зошиті, четверту (аркуші 159/166) –

у 22 зошиті, наприкінці Євангелія від Матвія. Вони мають три філіграні Орел та одну нечітку філігрань, яку умовно назвемо Олень. Обидві філіграні ніяк не кореспондуються із водяними знаками жодного із трьох досліджуваних нами Євангелій, відтак мають окреме походження.

Перша із філіграней – Орел у колі, із вміщеним на грудях гербом Труби в картуші. Ідентичної філіграні в альбомах виявити не вдалося, дві дещо подібні вміщено в альбомі Е. Лауцявічюса³⁹, одна з них датується 1633–1637 рр., зустрічається в документах з Тракая, Вільнюса, Новгород, Расейняй, у могильовських виданнях «Історії про Варлама та Іоасафа» 1637 р. та «Лексикону славенороського» П. Беринди 1653 р. Друга філігрань датується 1650–1653 рр., зустрічається в документах з Тракая, Расейняй, Вільнюса та Могильова. Зображений тут герб свідчить, що відповідна папірня була у власності родини Радзивіллів або знаходилася у їхніх маєтках.

Щодо іншої філіграні із зображенням тварини (оленя чи козла в картуші), то подібні, але zdeформовані філіграні є в альбомі І. Каманіна – О. Вігвіцької⁴⁰; виявлені вони на документах 1625–1626 рр. Тому філігранознавчий аналіз не дозволяє визначити час появи аркушів групи А більш чітко, ніж 1625–1653 рр. Порівняння виявлених аркушів за їхніми видавничими параметрами показало їхню невідповідність жодному із відомих кирилических видань Євангелій XVI–XVII ст. Найбільш близькі характеристики мають, звичайно, вільнюські видання 1600 р. та 1575 р. Можна віднайти й деякі спільні риси у видавничих особливостях аналізованих аркушів та наступного після зазначених видань вільнюського видання Євангелія, що вийшло друком 1644 р. При його друкуванні використано такий самий шрифт, такі самі не дуже зграбні та позбавлені естетики великі літери. Інші ж характеристики відмінні, – розмір шпальти, висота шрифту тощо. Відрізняються й філіграні, – Євангеліє 1644 р. надруковане переважно на папері із водяним знаком у вигляді латинської літери «R».

Крім недбалості друку варіантних пар аркушів 3/6, 146/147, 159/166, варто відзначити неякісний, дуже тонкий папір цих аркушів, а також перебивки фарби усіх цих аркушів, крім 146/147, як між собою, так і на попередні та наступні аркуші. Це свідчить, що невисохлі аркуші брошурувалися в зошити, тобто примірник було зібрано одразу ж після їхнього друкування. Враховуючи, що примір-

ник має вкладний запис 1636 р., припускаємо, що його і було сформовано близько цього часу спеціально на продаж.

Виявлені у складі вільнюського Євангелія із сигнатурами 1600 р. вставні аркуші невстановленого друку 20–50-х років XVII ст. більше схожі на пробні відбитки або на одноразову додруковку з метою збирання повного примірника. Адже рядки криві, літери нерівно розташовані по відношенню одна до одної, друк недбалий, папір тонкий, тому проступає текст зі зворотного боку. Однак філігранологічний аналіз у комплексі з книгознавчим дослідженням указаних аркушів засвідчує факт існування невідомого до того часу фрагменту видання Євангелія, вірогідно, вільнюського друку, що з'явився приблизно у 30–50-х роках XVII ст.

Крім того, філігранологічний аналіз незвичного примірника Євангелія 1600 р. допоміг не тільки підтвердити правильність атрибуції його складових, але й встановити окремі невідомі до того часу подробиці друку двох Євангелій 1600 р. вільнюського друку – із сигнатурами та без сигнатур.

Також аналіз паперу вставних аркушів іноді приносить зовсім неочікувані результати, що слугують джерелом нової інформації із історії книгодрукування, зокрема, стосовно використання самостійних естампних гравюр-картинок книжкового типу. Можемо навести приклад використання гравюр із зображеннями євангелістів для ілюстрування примірників острозької Біблії 1581 р. У збірці НБУВ зберігаються дві Біблії, одну з яких доповнено гравюрами, вміщеними в складі Євангелія 1575 р. П. Мстиславця, другу – гравюрами, вперше використаними у львівському Євангелії 1636 р. друкарні братства⁴¹. Обидва комплекти зображень євангелістів були атрибутовані не за допомогою водяних знаків, а через аналізування та порівняння гравюр. Однак подальше дослідження філіграней паперу цих гравюр принесло несподівані результати.

Особливо цікавими стали наслідки дослідження філіграней гравюр, пов'язаних з іменем П. Мстиславця. В примірник Біблії (шифр Кир.762) з фондів НБУВ, що походить зі збірки Києво-Печерської лаври і містить власницький запис відомого культурного діяча, визначного гравера Антонія Тарасевича, вклеєні чотири фронтисписні гравюри П. Мстиславця, розфарбовані вручну, що мають набагато зношеніший вигляд, аніж сусідні аркуші біблійного тексту. На трьох аркушах із чотирьох виявлено подібні водяні знаки Ястжембец в округлому бароковому картуші із завитками,

найбільш близькі знаки вміщено в альбомах Е. Лауцявічюса⁴², А. Каманіна / О. Вітвіцької та Я. Сінярської-Чапліцької. У примірниках Євангелія 1575 р. жодного подібного водяного знаку не було виявлено (проаналізовано 25 примірників зі збірок Києва, Львова та Москви). Все це свідчить, що вставлені в примірник Біблії 1581 р. гравюри П. Мстиславця не є механічно видаленими із Євангелія 1575 р., а друкувалися у пізніший час. Вірогідно, вони розповсюджувалися у вигляді самостійних естампних картинок. Датування філіграней припадає приблизно на 80–90-ті роки XVI ст. Такий папір був використаний для друкування вільнюських видань, зокрема, Литовського статуту 1588 р. Оскільки зараз можемо до дослідження залучити водяні знаки «Книги о посництві» Василя Великого острозького друку 1594 р., то можемо констатувати, що у цьому виданні зустрічаємо серед інших й філігрань, дуже подібну до виявлених на аркушах із євангелістами П. Мстиславця. У сукупності із відомостями про те, що видавничі матеріали П. Мстиславця – шрифти, заставки, ініціали, – загадково постали в Острозі і були використані у місцевих виданнях, зокрема, виданні твору Василя Великого 1595 р., варто зробити висновок стосовно великої вірогідності тиражування естампних гравюр П. Мстиславця із зображеннями євангелістів тут-таки, в Острозі. Чи власне першодрукар переїхав до Острога, чи тут опинився хтось із його оточення, разом із друкарським реманентом, за браком документальних свідчень залишається невідомим. Однак філіграні «Книги о посництві» Василя Великого 1595 р. роблять гіпотезу стосовно тиражування естампних гравюр П. Беринди із зображеннями апостолів саме в Острозі дуже переконливою. Таким чином, ці гравюри можна вважати гіпотетичними первістками української естампної книжної гравюри.

Цікаві результати вдалося також отримати, аналізуючи гравюри П. Беринди у складі іншого примірника острозької Біблії 1581 р. зі збірки Києво-Видубицького монастиря, який згодом зберігався у Київській духовній академії (НБУВ, Кир.651). Знову ж таки аналіз філіграней, виявлених на цих гравюрах, показав, що вони друкувалися не в складі Євангелія 1636 р., а на кілька десятиліть раніше. Для істориків книги був відомим факт побутування цих гравюр як самостійних естампних картинок у перші десятиліття XVII ст. На гравюрі із зображенням євангеліста Іоанна із комплексу друкованих гравюр рукописного Євангелія зазначена й дата друкування – 16 липня 1616 р.⁴³ На жаль, у складі острозької Біблії

1581 р. цю гравюру втрачено. До нашого часу відбитки гравюр євангелістів, вірогідно, різця П. Беринди збереглися у складі тогочасних рукописних Євангелій, виготовлених у самому Львові або неподалік (наприклад, у Яворові). Ми маємо відомості про вісім таких Євангелій, – сім із них знаходяться у львівських зібраннях, одне – у Хиландарському монастирі на Афоні⁴⁴.

Встановити час виготовлення гравюр ми спробували шляхом дослідження філіграней аркушів із зображеннями євангелістів. Було виявлено два водяних знаки – Топор під півмісяцем, зверху орел (аркуш із зображенням Матвія) та Рава, або Равич (аркуш із зображенням Луки). У львівському Євангелії 1636 р. таких водяних знаків не виявлено. Дослідники припускають, що папір із філігранню у вигляді топора під півмісяцем та орла міг виготовлятися папірнями Тенчинських у Кшешовіцах під Краковом або в Любліні⁴⁵. Він датується першими десятиліттями XVII ст.⁴⁶, його використано в дерманському Октоїху 1604 р., стрятинських та крилоських виданнях, львівській «Книзі о священстві» Іоанна Златоуста 1614 р. та західноукраїнських рукописних пам'яток того ж часу. У «Книзі о священстві» 1614 р. зустрічається також папір із водяним знаком Рава⁴⁷. Це свідчить, що аркушеві гравюри із зображеннями євангелістів із цього примірника острозької Біблії були відтиражовані у середині другого десятиліття XVII ст., найвірогідніше, у Львові або населених пунктах неподалік.

В окремих випадках філігранологічний матеріал може бути використаний для встановлення автентичної видавничої (або одночасної видання) оправи стародруку. Для цього слугуватимуть філіграні обох форзаців. Наявність на форзацних аркушах філіграней, ідентичних виявленим на папері видання, є суттєвим аргументом на користь ідентифікації та атрибуції ймовірних видавничих оправ примірників даного видання. Одночасно ми усвідомлюємо, що така теза носить гіпотетичний характер і потребує підкріплення за допомогою фактографічного матеріалу. Стосовно видань І. Федорова та П. Мстиславця, то нам невідомі введені в науковий обіг зразки первісних оправ продукції обох першодрукарів. При перегляді великої кількості примірників видань П. Мстиславця нам трапився лише один випадок співпадіння (або близькості) філіграней форзацного паперу із філігранями друкованих аркушів. Йдеться про примірник московського Апостола 1564 р. зі збірки Національного музею імені Андрея Шептицького у Львові (шифр Ф. 74). Водяний

знак паперу нижнього форзаца дуже подібний до водяного знаку на друкованих аркушах самого видання. Це філігрань Сфера невелика, всередині із кількома горизонтальними рисками, перекреслена вертикальною лінією, що зверху закінчується лілією, а внизу сердечком, подібна до зображення в альбомі М. П. Лихачова⁴⁸. Водяний знак М. П. Лихачов виявив у рукописній Тріоді цвітній 1567 р.⁴⁹ Форзаці з філігранями, автентичними паперу самого видання, можуть бути аргументом на користь створення оправи там само, де друкувався примірник, і в той же час, тобто в Москві близько 1564 р. Примірник має оправу із дощок, обтягнених шкірою, із тисненням геометричного орнаменту, на нижній кришці із т. зв. «головами», тобто з чоловічими профілями. Оскільки нам невідомі публікації, де б вводилися у науковий обіг сучасні видання Апостола 1564 р. московські оправи, цей примірник може послужити зразком для подальших досліджень і пошуку подібних оправ, зокрема, на інших примірниках цього видання.

Цікаві результати отримано також при аналізі паперу примірника «Книги о посництві» Василя Великого 1594 р. зі збірки Державного історико-культурного заповідника в місті Острозі. Для форзацних аркушів використано папір із водяним знаком острозької папірні, що своїм малюнком зображує герб князів Острозьких. При друкуванні самої книжки такий папір не використовувався. Його виробництво в Острозі було налагоджено починаючи з 1595 р.⁵⁰ Згідно з публікаціями дослідників, місцевий острозький папір було використано у наступному після «Книги о посництві» острозькому виданні – «Маргариті» Іоанна Златоуста 1595 р.⁵¹ Використання острозького паперу для форзаців може вказувати на наявність у примірнику острозької видавничої оправи або ж оправи місцевого виробництва. Оправа виготовлена із коричневої шкіри. На верхній кришці міститься тиснення у вигляді кибалкового середника із Розп'яттям та кількох рамок, у тому числі й орнаментальних. Внутрішнє поле навколо середника прикрашене кількома видами рослинних віньєток. Одна із рамок складається із медальонів у вигляді зображень святих. Нижня кришка розграфлена горизонтальними та вертикальними смужками із таким само тисненням, як і на верхній кришці.

Ми вже робили спробу атрибуції острозьких видавничих оправ примірників видань кінця XVI ст. з фондів НБУВ⁵². Йдеться про три оправи примірників «Книги опостинцтві» Василя Великого

1594 р. (Кир.656, Кир.744, Кир.1194п), а також «Книжицю в десяти розділах» 1598 р. (Кир.665, із супереслібрисом В.К. Острозького) та «Апокрисис» 1599 р. (Кол. Попова 157). Підставою вважати їх такими, що були виготовлені в Острозі, були макулатурні аркуші, виявлені під оправами, а також подібність тиснення на всіх цих оправах, зокрема, у вигляді смужок із маленькими округлими медальйонами із чоловічими профілями в орнаментально-рослинному обрамленні. Аналіз паперу форзаців цих примірників показав, що лише в одному з них на обох форзацах є філігрань Ястжембец у бароковому картуші із завитками, яка є й на аркушах із друкованим текстом, а також на естампних гравюрах із зображеннями євангелістів П. Мстиславця, про які йшлося вище.

Відтак маємо надію на подальше використання філіграней форзацних аркушів кириличних стародруків для атрибуції часу виготовлення їхніх оправ, у тому числі й встановлення давніх видавничих або ж сучасних виданням оправ XVI–XVII ст.

Викладений матеріал на конкретних прикладах демонструє доволі широкий спектр потенційних можливостей використання філігранологічного методу дослідження кириличних стародруків: 1) при атрибуції, здебільшого з метою встановлення часу друкування; 2) для вивчення історії закупівлі паперу; 3) для встановлення історії друкування книги, в тому числі почерговості друкування її окремих частин, ілюстрацій тощо; 4) для виявлення варіантів друку; 5) для підтвердження автентичності примірника; 6) для розрізнення схожих між собою видань; 7) для виявлення вставних аркушів, що належать до іншого видання; 8) для розрізнення аркушів різних видань, змішаних у межах одного примірника та ін.

Маємо надію на подальше активне застосування комплексної методики філігранологічного дослідження кириличних стародруків для введення в науковий обіг нових відомостей із історії книгодрукування, встановлення місця виробництва та придбання паперу, визначення видавничих та паперових варіантів, тиражування та побутування самостійних естампних гравюр, виготовлення видавничих оправ тощо.

¹ Варбанец Н.В., Лукьяненко В.И. Славянские инкунабулы в собрании Государственной публичной библиотеки им. М.Е. Салтыкова-Щедрина в Ленинграде (ГПБ) // Книга : Исслед. и материалы. – М., 1960. – Сб. 2. – С. 200; Немировский Е.Л. Начало славянского книгопечатания. – М., 1971.

– С. 97–101, 138–140, 157–159, 169–170; *Немировский Е.Л.* История славянского кирилловского книгопечатания XV – начала XVII века. Кн. 1. Возникновение славянского книгопечатания. – М., 2003. – С. 367–373, 411–413, 444–446, 479–480.

² *Варбанец Н.В. Лукьяненко В.И.* Славянские инкунабулы в собрании Государственной публичной библиотеки им. М.Е. Салтыкова-Щедрина в Ленинграде (ГПБ) // Книга : Исслед. и материалы. – М., 1960. – Сб. 2. – С. 204; *Мошин В.* Водени знаци из старијих српских штампаних књига // Сборник Музеја примењене уметности. – Београд, 1967. – Књ. 11 – С. 7–24; *Немировски Е.Љ.* Октоих првогласник Ђурђа Црнојевића из 1494. – Цетинье, 1987. – С. 73–83; *Немировский Е.Л.* История славянского кирилловского книгопечатания XV – начала XVII века. Кн. 2. Начало книгопечатания у южных славян. Ч. 2. – М., 2005. – С. 230–236.

³ *Vacîru L.* Valoarea documentara a filegranelor, cu privire specială asupra cărților Românești tiparite în secolul al XVI-lea // Studii și cercetări de documentare și bibliologie. – București, 1965. – Vol. 7, N 3. – P. 273–298; *Немировский Е.Л.* История славянского кирилловского книгопечатания XV – начала XVII века. – М., 2008. – Кн. 3. Начало книгопечатания в Валахии. – С. 234–236, 637–638.

⁴ *Владимиров П.В.* Доктор Франциск Скорина, его переводы, печатные издания и язык. – СПб., 1888. – С. 71–72, 175 : табл.; *Мацюк О.Я.* Заметки о бумаге пражских изданий Франциска Скорины // Белорусский просветитель Франциск Скорина и начало книгопечатания в Белоруссии и Литве. – М., 1979. – С. 189–191 : ил.; *Немировский Е.Л.* Франциск Скорина : Жизнь и деятельность белорусского просветителя. – Минск, 1990. – С. 273, 393, 466–467.

⁵ *Крип'якевич І.П.* Папір українських друків Івана Федорова // Стара Україна. – Л., 1924. – № 2–5. – С. 45–46; *Мацюк О.М.* Водяні знаки на папері друків Івана Федорова // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. – 1964. – № 3. – С. 37–46; *Мацюк О.М.* Бумага изданий Івана Федорова // Федоровские чтения, 1978. – М., 1981. – С. 21–34; *Мацюк О.М.* Бумага заблудовских изданий // Иван Федоров и восточнославянское книгопечатание. – Минск, 1984. – С. 130–136; *Исаевич Я.Д.* Львовский Апостол Івана Федорова 1574 р. : по материалам львовских книгохранилищ // Книга: Исслед. и материалы. – М., 1964. – Сб. 9. – С. 56–58; *Исаевич Я.Д.* Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні. – Л., 1975. – С. 56–57; *Исаевич Я.Д.* Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні. – 2-е вид., перероб і доп. – Л., 1983. – С. 54–55; *Немировский Е.Л.* Начало книгопечатания на Украине. Иван Федоров. – М., 1974. – С. 70–73, 124, 149–150; *Немировский Е.Л.* Иван Федоров в Белоруссии. – М., 1979. – С. 123–126, 137; *Немировский Е.Л.* Иван Федоров. – М., 1985. – С. 132, 153; *Немировский Е.Л.* Иван Федоров и его эпоха: Энциклопедия. – М., 2007. – С. 295–298; *Бондар Н.П.* Порівняльний

аналіз водяних знаків заблудівських, львівських та віленських видань Івана Федорова та Петра Мстиславця // Наук. пр. Нац. б-ки України ім. В.І. Вернадського. – К., 2008. – Вип. 22. – С. 258–282; *Бондар Н.П.* Папір заблудівських видань І. Федорова та П. Мстиславця // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 2009. – Вип. 13. – С. 2–23; *Бондар Н.П.* Філіграні видань Івана Федорова і Петра Мстиславця як джерело історико-книгознавчих досліджень // Львівська національна наукова бібліотека імені В. Стефаника : Історія і сучасність : Доп. та повідомл. Міжнар. наук. конф., Львів, 28–30 жовт. 2010 р. – Л., 2010. – С. 155–162.

⁶ *Бондар Н.П.* Водяні знаки віленського Євангелія 1575 р. як джерело історико-книгознавчих досліджень // Наук. пр. Нац. б-ки України ім. В.І. Вернадського. – Вип. 19. – К., 2007. – С. 307–324; *Бондар Н.П.* Філіграні видань Івана Федорова і Петра Мстиславця як джерело історико-книгознавчих досліджень // Львівська національна наукова бібліотека імені В. Стефаника : Історія і сучасність : Доп. та повідомл. Міжнар. наук. конф., Львів, 28–30 жовт. 2010 р. – Л., 2010. – С. 155–162.

⁷ *Кичина О.Н.* Филигранологическое исследование безисходных московских изданий // Федоровские чтения, 1983. – М., 1987. – С. 115–160; *Зернова А.С.* Начало книгопечатания в Москве и на Украине. – М., 1947. – С. 80–91; *Усачев А.С.* Первые русские печатные книги : филигранологические наблюдения // Федоровские чтения, 2007. – М., 2007. – С. 56–72.

⁸ *Демин А.С.* Новонайденный экземпляр печатного виленского Апостола 1591 г. в Библиотеке Института мировой литературы им. А.М. Горького АН СССР // Тр. Отд. древнерус. лит. / АН СССР. Ин-т рус. лит. (Пушкин. Дом). – Л., 1983. – Т. 37. – С. 367–368.

⁹ *Мякишев В.П.* Бумажные секреты Мамоничей // Федоровские чтения, 2005. – М., 2005. – С. 199–215; *Мякишев В.П.* Типографские уловки Мамоничей в «русских» (пере)изданиях Литовского статута // Федоровские чтения, 2007. – М., 2007. – С. 142–154.

¹⁰ *Бондар Н.П.* Острожская Библия с «виленскими листами» из собрания НБУВ // Книга и мировая цивилизация : Материалы 11 Междунар. книговед. науч. конф. по пробл. книговед., (Москва, 20–21 апр. 2004 г.) : В 4 т. – М., 2004. – Т. 2. – С. 355–359.

¹¹ *Дианова Т.В.* Водяные знаки бумаги изданий О.М. Радишевского начала XVII в. // Вопр. славяно-русской палеографии, кодикологии, эпиграфики : Тр. Гос. ист. музея. – М., 1987. – Вып. 63. – С. 33–34, ил. на с. 83–86.

¹² *Лауцявичюс Э.* Бумага в Литве в XV–XVIII в. – Вильнюс, 1979. – С. 15–16, 157.

¹³ *Филиграні XVII в. по старопечатним книгам України и Литвы : Каталог / Сост. Т. В. Дианова. – М., 1993.*

¹⁴ *Тромонин К. И.* Изъяснение знаков, видимых на писчей бумаге. – М., 1844. – 22 с. : табл.

¹⁵ *Лихачев Н.П.* Бумага и древнейшие бумажные мельницы в Московском государстве : Ист.-археогр. очерк – СПб., 1891. – 106 с., 116 табл.; *Лихачев Н.П.* Палеографическое значение водяных бумажных знаков. – СПб., 1899. – Ч. 1 : Исследование и описание филигранных; Ч. 2 : Предметный и хронологический указатели; Ч. 3 : Альбом снимков.

¹⁶ *Лауцявичюс Э.* Бумага в Литве в XV–XVIII в. : Атлас, [текст] : [В 2 кн.]. – Вильнюс, 1967. – 577 с. : ил. + 287 с.

¹⁷ *Мацюк О.Я.* Папір та філіграні на українських землях: XVI – початок XX століття. – К., 1974. – 296 с. : іл.

¹⁸ Первопечатные отечественные издания в харьковских коллекциях : Сводный каталог. Ч. 1. Описание анонимного памятника печати, изданий Ивана Федорова и Петра Мстиславца / Сост. И.Я. Лосиевский. – Харьков, 1987. – С. 8–10.

¹⁹ *Лауцявичюс Э.* Бумага в Литве в XV–XVIII в. – Вильнюс, 1979. – С. 15–16, 157.

²⁰ Там же – С. 157.

²¹ *Мякишев В.П.* Бумажные секреты Мамоничей // Федоровские чтения, 2005. – М., 2005. – С. 199–215; *Мякишев В.П.* Типографские уловки Мамоничей в «русских» (пере)изданиях Литовского статута // Федоровские чтения, 2007. – М., 2007. – С. 142–154.

²² *Мякишев В.П.* Бумажные секреты Мамоничей // Федоровские чтения. 2005. – М., 2005. – С. 199–215.

²³ *Мацюк О.М.* Водяні знаки на папері друків Івана Федорова // Наук.-інформ. бюл. Арх. упр. УРСР. – 1964. – № 3. – С. 37; *Немировский Е.Л.* Иван Федоров и его эпоха: Энциклопедия. – М., 2007. – С. 295.

²⁴ *Гусева А.А.* Издания кирилловского шрифта второй половины XVI в. : Св. кат. – М., 2003. – Кн. 1. – № 31, С. 152; *Немировский Е.Л.* Иван Федоров и его эпоха : Энциклопедия. – М., 2007. – С. 93.

²⁵ *Немировский Е.Л.* История славянского кирилловского книгопечатания XV – начала XVII века. – М., 2003. – Кн. 1 : Возникновение славянского книгопечатания. – С. 372, 413, 445, 480.

²⁶ Там же. – С. 372.

²⁷ Там же. – С. 413.

²⁸ Там же. – С. 445, 480.

²⁹ *Немировский Е.Л.* История славянского кирилловского книгопечатания XV – начала XVII века. – М., 2005. – Кн. 2 : Начало книгопечатания у южных славян., ч. 1–2. – С. 234–235.

³⁰ Кириличні стародруки 15–17 ст. у Національній бібліотеці України імені В.І. Вернадського : Каталог / Уклад. Н.П. Бондар, Р.Є. Кисельов, за участю Т.М. Росовецької. – К., 2008. – С. 23, 29.

³¹ *Мякишев В.П.* Бумажные секреты Мамоничей // Федоровские чтения, 2005. – М., 2005. – С. 202.

³² Славянские книги кирилловской печати XV–XVIII в.: Описание

книг, хранящихся в ГПБ УССР / Сост. С.О. Петров, Я.Д. Бирюк, Т.П. Золотарь. – К., 1958. – С. 20; *Ломонос-Рівна Г.І.* Примірники львівського Апостола Івана Федорова в фондах Центральної наукової бібліотеки АН УРСР // *Арх. України.* – 1974. – № 3. – С. 66–69; *Ісаєвич Я.Д.* Літературна спадщина Івана Федорова. – Л., 1989. – С. 152–153.

³³ *Бондар Н.П.* Водяні знаки віленського Євангелія 1575 р. як джерело історико-книгознавчих досліджень // *Наук. пр. Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського.* – К., 2007. – Вип. 19. – С. 317–320; *Бондар Н.П.* Порівняльний аналіз водяних знаків заблудівських, львівських та віленських видань Івана Федорова та Петра Мстиславця // *Там само.* – К., 2008. – Вип. 22. – С. 268–269.

³⁴ Один із примірників, – РДБ, інв.3613, – все ж має 4 водяних знаки в 46 зошиті, що цілком кореспондуються із філігранями цього зошита інших примірників : арк. 346 – Підкова з хрестом без картуша, арк. 347 – Риба в колі, арк. 348 – Єліта у лінійному картуші, арк. 352 – Топор у картуші під короною.

³⁵ *Лауцявичюс Э.* Бумага в Литве в XV–XVIII в. – Вильнюс, 1979. – С. 15, 43; *Siniarska-Czaplicka J.* Мун папіемусчы в Supraśl // *Przegląd papierniczy.* – 1962. – N 8. – 262–264.

³⁶ *Лауцявичюс Э.* Бумага в Литве в XV–XVIII в. : Атлас : [В 2 кн.]. – Вильнюс, 1967. – № 1866, 1867.

³⁷ Детальніше про це див. – *Бондар Н.П.* Папір заблудівських видань І. Федорова та П. Мстиславця // *Рукописна та книжкова спадщина України.* – К., 2009. – Вип. 13. – С. 11–12.

³⁸ *Свенцицкая В.И.* Заблудовские издания Ивана Федорова в библиотеках и музеях Львова // *Федоровские чтения,* 1982. – М., 1987. – С. 20.

³⁹ *Лауцявичюс Э.* Бумага... – Вильнюс, 1967. – Атлас. № 172, 173. – С. 33–34; [Текст]. – С. 176–177.

⁴⁰ *Каманін І., Вітвицька О.* Водяні знаки на папері українських документів XVI і XVII в., 1566–1651. – К., 1923. – № 1155, 1157, 1158. – С. 124, 026.

⁴¹ Детальніше про це – *Бондар Н.П.* До історії побутування книжкових ілюстрацій у якості самостійних естампних гравюр наприкінці XVI–XVII ст. // *Рукописна та книжкова спадщина України.* – К., 2005. – Вип. 10. – С. 212–231; *Бондар Н.П.* Ілюстровані примірники острозької Біблії 1581 р. із зібрання НБУВ як джерело дослідження перших естампних східнослов'янських гравюр // *Рукописна і стародрукована книга: Міжнар. наук. конф., Львів, 23–25 квіт. 2004.* – Л., 2006 – С. 11–18; *Бондар Н.П.* Первопечатные эстампные гравюры П. Мстиславца и П. Берынды в экземплярах Острожской Библии 1581 г. из собрания Национальной библиотеки Украины им. В.И. Вернадского // *Федоровские чтения,* 2007. – М., 2007. – С. 96–108.

⁴² *Лауцявичюс Э.* Бумага в Литве в XV–XVIII в. : Атлас. – Вильнюс, 1967.

⁴³ *Исаевич Я.Д.* Издательская деятельность Львовского братства в XVI – XVIII в. // Книга: Исслед. и материалы. – М., 1962. – Вып. 7. – С. 228–230 (фото); *Коляда Г.И.* Памво Берында – архитипограф // Книга: Исслед. и материалы. – М., 1964. – Вып. 9. – С. 126; *Запаско Я.П.* Пам'ятки книжкового мистецтва. Українська рукописна книга. – Л., 1995. – С. 92–93, 407, 412.

⁴⁴ *Запаско Я.П.* Орнаментальне оформлення української рукописної книги. – К., 1960. – С. 126.; *Запаско Я.П.* Мистецтво книги на Україні в XVI–XVIII ст. – Л., 1971. – С. 105–107; *Запаско Я.П.* Пам'ятки книжкового мистецтва України. Українська рукописна книга. – Л., 1995. – С. 92, 407, 412.

⁴⁵ *Лауцявичюс Э.* Бумага в Литве в XV–XVIII в. – Вильнюс, 1979. – С. 110–111.

⁴⁶ Ідентичного знаку в альбомах не виявлено, подібні див. *Каманін І., Вітвицька О.* Водяні знаки на папері українських документів XVI і XVII в., 1566–1651 – К., 1923. – № 557–564. – С. 64–65, 014. Розмір знаку : по вертикалі приблизно 93 мм, по горизонталі 69 мм. Відстань між понтюзо 30 мм. Парним до нього є, очевидно, аркуш без водяного знака із зображенням Марка, який має таку ж відстань між понтюзо.

⁴⁷ *Лауцявичюс Э.* Бумага в Литве в XV–XVIII в. – Вильнюс, 1967. – № 1133. – С. 190; Атлас. – С. 175. *Дианова Т.В.* Филигрانی XVII в. по старопечатным книгам Украины и Литвы : Каталог / Рос. ист. музей. – М., 1993. – № 465, виявлена у «Книзі о священстві» (Львів, 1614). Розміри знаку : по вертикалі приблизно 91 мм, по горизонталі 70 мм. Відстань між понтюзо 27 мм. Яка саме папірня виготовляла цей папір, не встановлено. Можливо, папірня була розташована у однойменному населеному пункті Рава на Львівщині – зараз Рава Руська Жовківського р-ну Львівської обл. Про її діяльність є відомості в податкових сумаріях 1618–1635 рр. – *Мацюк О.* Історія українського паперу. – С. 61. Равський папір використовувався у львівських братських виданнях середини XVII ст. – АЮЗР. – К., 1904. – Ч. 1, т. 11. – С. 483, 487.

⁴⁸ *Лихачев Н.П.* Палеографическое значение водяных бумажных знаков. – СПб., 1899. – Ч. 3 : Альбом снимков. – № 1913. – Табл. 269.

⁴⁹ *Лихачев Н.П.* Палеографическое значение водяных бумажных знаков. – СПб., 1899. – Ч. 1. – С. 178.

⁵⁰ *Мацюк О.Я.* Острозька папірня кінця XVI–XVII ст. // Острозька давнина: Дослідж. і матеріали. – Л., 1995. – Вип. 1. – № 1. – С. 37–39 : іл.

⁵¹ *Мацюк О.Я.* Папір та філіграні на українських землях : XVI – початок XX століття. – К., 1974. – С. 60–61; знаки № 362–364, с. 141.

⁵² *Бондар Н.П.* Доробок Острозького культурно-видавничого осередку в фондах Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського // Наук. зап. / Нац. ун-т «Острозька академія». Сер. «Історичні науки». – Острозьк, 2008. – Вип. 13. – С. 400, 404, 405.

Summary

The article represents an attempt of the author to show the potential of complex filigranological research of the Cyrillic old printed books of the 2nd half of XVI – beginning of XVII cent. It is a promising source of new data about printing of books, ordering of work with their parts, paper purchase, use of high-quality and low-quality paper, recognition of editorial and paper variants, attribution and reattribution of the old printed books, distinction of the similar publications, detection of the insert sheets from other impressions, discerning of the mixed sheets of the same impression.

Key-words: filigrees, watermarks, Cyrillic old printed books, studies in historical book knowledge.